

EKZİSTENSİALİZM CƏRƏYANIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MÖVQEYİ

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında fərdi azadlıq problemi ekzistensialist bir uydurma kimi heç vaxt kəskin olmamışdır. Bu xarici elementlərdən təmizlənməmiş və təmiz və aydın bir şəkildə oxucuya təqdim edilməmişdir. Ekzistensialist yazıçıların əsərlərində azadlıq heç vaxt mümkün nəticə kimi təsvir olunmur. Azadlıq əbədi davam edən bir prosesdir.

Açar sözlər: *insan, cəmiyyət, azadlıq, özgələşmə, absurd*

The position of Existentialism in fiction summary

Summary

In world literature, the problem of individual freedom has never been as acute as an existentialist fiction. It was not cleansed of such external elements and was not presented to the reader in a pure and clear form. In the works of existentialist writers, freedom is never described as a possible outcome. Freedom is an ongoing process that lasts forever.

Key words: *human, society, freedom, separation, absurd*

Ekzistensialist ovqatını ilk dəfə öz əsərlərində inikas edən A.Malronun dediyi kimi, bu rəqabət “bütün yer kürəsini fəth etməyə qadir, lakin özünün məbədlərini və sərdabələrini ixtira etməyi bacarmayan” Qərb sivilizasiyasının böhranını son həddə çatdırdı. Ekzistensializmin məhz İkinci dünya müharibəsi dövründə və ondan sonrakı illərdə beyinlərə hakim kəsilməsinin az qala 30 il ərzində Qərb gəncliyinin ekzistensialist ideyaların təsiri altında formalaşmasının əsas səbəbi bəşəriyyətin məruz qaldığı paroksizmlə əlaqədar olaraq, keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qədəm basması ilə bağlıdır. Bu baxımdan Birinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlə İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrü müqayisə etmək kifayətdir.

1914-1918-ci il müharibəsinin səngərlərindən qayıdan əsgərlər işində-gücündə, kefində-damağında olan, ölüb-dirilməyin, palçıqda sürünməyin “dadını” bilməyən biganə cəmiyyətlə üzləşdilər və özlərini gərəksiz “artıq adam” kimi hiss etməyə başladılar. Nəticədə cəmiyyət iki qismə bölündü: rahat adamlar və narahat adamlar.

İkinci dünya müharibəsi isə bütün bəşər nəslini rahatlıqdan mərhum etdi- müharibədə iştirak edənləri də, etməyənləri də. Narahat dünyaduyumu prinsipindən çıxış edən ekzistensializm bu ovqata, bu əhval-ruhiyyəyə tam tuş gəldiyi üçün 50-60-cı illərdə Qərbdə aparıcı fəlsəfi-ideoloji konsepsiyaya çevrildi.

Ekzistensializm (latın dilindəki “exsistentia” - “mövcudluq” sözündəndir) fəlsəfi cərəyan kimi Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə Almaniyada təşəkkül tapmış, Martin Haydegerin, Karl Yaspersin əsərlərində konseptual sistem səciyyəsi kəsb etmişdir. Klassik fəlsəfənin əsas problemi olan “İnsan nədir?” donuq sualını “İnsan nə edə bilər?” mütəhərrik sualı ilə əvəz etmək düşüncə tərzinə dinamiklik gətirirdi. (6, 51-52)

Görkəmli tədqiqatçı Qorxmaz Quliyev həyat gerçəkliklərinin dərk olunmasının 3 metodunu göstərir: elmi, bədii, və humanitar metod. O, “Postmodernizm” adlı məqaləsində ekzistensializm modernist cərəyanı haqqında yazır:

“XX əsrin aparıcı modernist cərəyanları arasında ekzistensializm bəlkə də yeganə bədii konsepsiya idi ki, dünyanın elmi dərk formalarını qətiyyətlə rədd edirdi. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, təmiz ekzistensialist fəlsəfənin bədii illüstrasiyasından başqa bir şey deyildir, yəni əslində tətbiqi səciyyəyə malik idilər. Prinsipial olaraq elmlikdən imtina etmiş yazıçıların belə əsərlərin struktur quruluşunda və ideyasında müəyyən elmi prinsiplər var”.

Bu prinsiplər əsasında absurd teatrın yaradıcılarından J.P.Sartın pyesləri 2 qismə bölünür: intellektual və situasiya pyesləri. Bununla yanaşı fransız dramaturqunun teatrını ilk növbədə “situasiya teatrı” kimi dəyərləndirmək lazımdır. Məlum məsələdir ki, situasiyasız, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyat mövcud ola bilməz; biz situasiyada doğulur və ölürük, situasiyada sevinir və kədərlənirik, situasiyada sevir və nifrət edirik. Lakin Sartın dramalarında hərəkət adı, gündəlik situasiyalarda yox, tarıma çəkilmiş, “ölüm-olum” tipli hədd situasiyalarında cərəyan edir. Yəni dramaturq elə situasiyalar təsvir edir ki, orada mütləq bir qərar qəbul etməlisən, şəraitin sənə qarşısında qoyduğu kəskin, dözülməz problemi həll etməlisən, aydın, birmənalı nəticəyə gəlməlisən.

Sart belə hesab edir ki, teatrda elə ümumi, global, elə bəşəri və sadə situasiyalara müraciət etmək lazımdır ki, onlar bu və ya digər tərəfləri ilə bütün insalara toxunsun, hamını düşündürsün və riqqətə gətirsin. XX əsrdə insanın daim məruz qaldığı, yaxud qalmaq təhlükəsi altında yaşadığı zorakılıq, fiziki və mənəvi işgəncələr, fərdin cəmiyyətlə əlaqə və münasibətləri bu qəbildən olan ekstremal situasiyalardır. Dramaturqun isə vəzifəsi günün tələblərinə cavab verən aktual situasiyaları seçmək və bədii vasitələrlə təcəssüm etməkdən ibarətdir. Lakin bununla da kifayətlənmək olmaz. İnsan hər hansı situasiyada qərar qəbul etmək baxımından sərbəstdir: o, mütləqi də seçə bilər, müqavimət göstərməyi də, susmağı da, danışmağı da, xəyanəti də, sədaqəti də, diri qalmağı da, məhv olmağı da. Deməli, həyatda olduğu kimi, teatrda da insan situasiyalarda və situasiyalar vasitəsilə azad şəkildə yalnız və yalnız özünü seçir; buna görə də əslində teatr situasiyalarda azadlığı təcəssüm etməlidir. (6,56)

Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri R.Rza, Anar, V.Səmədoğlu, F.Mustafa, Elçinin əsərlərində ekzistensial problemlərin qoyulması və həlli cəhdi ilə rastlaşırıq.

F.Mustafanın dramaturgiyası həm əsərlərinin süjeti, həm problematikası, həm də qoyulan problemlər baxımından tam orijinaldır. Monodram janrı F.Mustafa dramaturgiyasının orijinal komponentlərindəndir. Monodramlar ədəbiyyatda ekzistensialist meyillərin inikası üçün uyğun janrlardan biridir. Ekzistensializm insanın gerçəkliklə bağlı problemlərinə fəlsəfə ilə yanaşı ədəbiyyatda da izah verməyə çalışmışdır.

F.Mustafanın “Müqəvvə” monodramının son səhnəsi bu aspektə tam uyğundur. Lakin qeyd etmək ki, insanı tanımadan onun sıxıntılarını, tənhalığını, müvəffəqiyyətsizliklərini, cəmiyyətdəki mövqeyini, vərdişlərini bilmədən, dərk etmədən ona təsir etmək qeyri-mümkündür. Yəni, ədəbiyyat öz əsas funksiyasını yerinə yetirmək üçün daim insanı əsas olaraq qəbul etmişdir..

Tədqiqatçı S.Eyvazov “Müqəvvə” monopyesinin müasir düşüncə üçün meydan açan maraqlı əsər adlandırır. Bu əsərdə konflikt həm psixoloji mahiyyətdədir, həm də sosial-psixoloji, qismən də ictimai-sosial növdədir. (4, 64-65)

Dramaturqun “Musiqili məktublar” birpərdəli monodramının yeganə personajı Qadındır. Qadın ərindən narazı deyil, əri musiqi müəllimidir, pianoçudur, bəstəkarlığı da var, əsərləri ekranda, efirdə səslənir. Ərinin qaraqabaqlığı, adamayovuşmazlığı, öz qınına çəkilməyi xoşlaması qadının ürəyincədir və başqalarıyla ərini müqayisə edən qadın özünü xoşbəxt hesab edir. Lakin bir əhvalat onların sakit həyatına son qoyur, ərinin məhnlərini ifa edən müğənni, onun düşüncələrini alt-üst edir.

Bu monopyes tam orijinal keyfiyyətli psixoloji əsərdir. Belə ki, modern ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini ehtiva edən monopyesdə əsas motiv psixoloji-sosial situasiya əsasında oxucu insanın daxili dünyasına nüfuz edərək bir insanda təzahür edən iki “mən”in bizə görünən və görünməyən İkinci “Mən”in duyğu və düşüncələrinə bələd olur. Daha öncə bənzər mövzu Elçinin “Qatar yol gedirdi” pyesində də işlənmişdir. Bir insandakı iki insan motivi dünya ədəbiyyatının şah mövzularındandır. Bu daha çox Freydizm və özgələşmə meyli kimi təzahürünü tapır.

Amma mövzunun bitkin ifadəsinə əsasən də psixoloji nəsr nümunələrində rast gəlinir. Maraqlıdır ki, monopyeslərin də təhkiyə elementləri onları nəsrə yaxınlaşdırır.

Tənhalıq mövzusunun Elçinin dramaturgiyasında xüsusi yeri var. Xalq yazıçısı Elçinin “Qatil(Ulduzlar aləmində qətl) adlı pyesi onun psixoloji pyeslərinin içərisinə daxil edilir. “Qatil” pyesində psixoloji məqamların qarşıdurması üzərində bəzi məsələlər dramaturji həllini tapır. İlk qarşılaşdığımız səhnədə qırx bir yaşlı müəlliminin öz mənzilində şagirdlərinin dəftərlərini yoxladığını görürük. Şagirdlərin dəftərlərini yoxlayarkən daxili monoloqundan bilir ki, o, güzəştə getməyərək Həsənzadəyə iki yazır. Anasının yenə müəlliməyə şikayətə gəlməsi onun gözüünün qabağına gəlir. “Müəllimə, o sizi bilirsiniz nə qədər çox istəyir?!” deyərək zorakılığı şirin dillə tətbiq edərək şərti olaraq səhnədə peyda olan Həsənzadənin anasının: “Müəllimə, hamı bizdən nəisə xahiş edir. Təkcə sizdən başqa...” sözləri tənhə qadının qulağında səslənir. Tənhə qadının “Ulduzlar aləmi” ilə ünsiyyətdə olması və oradan gələn qonağın onun tənhalığına son qoyacağına inanması ilə onun nə qədər real həyatdan uzaq olduğunu göstərir. “Ulduzlar aləmində” qadının iyirmi beş illik ayrılığından sonra öz ulduzu ilə görüşmək üçün poçtalyon qiyafəsindəki Həsənzadənin anası ilə sövdələşməsi oradakı rüşvətxorluq və korrupsiyadan xəbər versə də ilk baxışda həmin problemə sadəcə olaraq toxunur. Əslində isə əsərin əsas mövzusunı əks etdirən mənəvi iflas problemi məhz korrupsiyanın doğurduğu bir fəlakətdir.

Bizə belə gəlir ki, “Qatil” psixoloji dramının qəhrəmanı olan qadın həyatında ilk dəfə, yəni bu yaşında sevgisini tapdığına inanır. Lakin Gənc kişi onu peşiman edir. Qadın həm aldadıldığına, həm də aldandığına artıq əminidir. Burada ona qalan tək yol, onu bu vəziyyətə salan insanın cəzasını verməkdir. Çox humanist xarakterə malik olan bu qadın “Qatil” olacağı heç ağılının ucundan belə keçməzdi. Demək ki alınma yazılan bu imiş. Qadının bu sarsıntıları, cəmiyyətdən gözlədikləri, lakin, qarşılaşdığı mənzərə onu böyük bir uçurum qarşısında qoymuşdur. Bu baxımdan Elçinin “Qatil”indəki Qadınla H.Cavidin “Afət” i bir-birinə bənzəyirlər. Afət də sevildiyinə inanır. Lakin əri tərəfindən bu sevginin heç vaxt qarşılığını görmür. “Qatil”dəki Qadın Gən kişini özünün, həyatının, tənhalığının çıxış yolu kimi gördüyü halda onu zəhərləyib öldürür. Afət isə ona xəyanət edildiyi üçün çarəni Qaratayı öldürməkdə görür: “Məni aldatmaq istəyənləri əsla əhv etməm. İki gözümlə olsa belə, intiqam alaram, intiqam!”.

İlk olaraq bu suala cavab tapaq: Absurdluq nə deməkdir? Bu teatr bəşəriyyətin II Dünya müharibəsindən sonra düşər olduğu mənasızlıqların, bihudə cəhdlərin, boş-boşuna yaxşılığa doğru nəyinsə dəyişəcəyini gözləmələrin əzablarından qaynaqlanan mühitdə yarandı. Qorxu və güvənsizlik kimi, səbəbi az-çox bilinən duyğular yerini səbəbsiz bir narahatlığa, ruh düşkünlüyünə, mənasızlıq duyğusuna buraxmışdı. Absurd teatrlarda müşahidə edilən əsas nüansları maddələr şəklində yazsaq, bu xüsusiyyətləri belə sıralaya bilərik: 1) əlaqəsizlik 2) yadlaşma 3) həqiqəti yerindən oynatmaq 4) həqiqəti parçalamaq və ona güzgü yerinə prizma tutmaq 5) uygunsuzluq. Absurd teatrın mövzularını nəzərdən keçirəndə rastlaşdığımız məqamlar, əsasən bunlardır: aydın, dəqiq bir mövzu, canlı xarakterlər yoxdur, onların yerinə mexaniki kuklalara bənzəyən tiplər var. Mövzunun əvvəli və sonu bəlli deyil. Obrazlar konkret cəmiyyətdən alınmayıb, müəyyən sosial təbəqəyə ünvanlanmayıb. Dünyanın harasındansa götürülən tiplərdir. Bu teatr “insan halının mənasızlığı” duyğusunu və ağıl, düşüncənin insanlığı tərk etməsiylə bağlı olduğunu anlatmağa çalışır. Biganə insanlar arasında yaşamaq istəməyənlər təbiətə üz tuturlar. Cəmiyyətdə özgüləşmə baş verirdi. Elə bu vaxt Avropanın müxtəlif səhnələrində bir-birindən təsirlənən absurd əsərlər meydana çıxmağa başlamışdı. Samuel Bekket, Adamov, Tardye, Jene, Olbi, Günter Qras və İonesko məhz bu zaman öz əsərlərini yaratmışdılar. Absurd teatr kainat qanunlarının anlaşılmazlığıdır və xəyallarla realıq arasında ziddiyyətdən, insanın öz-özüylə münasibətindən, təzadı arzularının, həvəslərinin toqquşmasından yaranır. Sanki sən körpə uşaqsan və dünya sən üçün izholunmazdır. İndiyə qədər insanlar dünyanı müxtəlif şəkildə izah ediblər. Amma hələ də sualımıza cavab tapa bilmirik. Burda bir absurdluq var. Əlbəttə, elə dünya özü də təpədən-dırnağa bir absurd teatr deyilmi?!(8)

Elçinin “Su” absurd pyesində konfliktə səbəb olan heç bir hadisə baş vermir. Pyesin əvvəlindən məlum olur ki, qarı gün ərzində suyun gəlməməsindən şikayətlənir. Krant quruldamağa başlayanda isə bilir ki, su gələcək. Su gəlmədiyi halda suyun pulun vermişəm, gəlib mənə nə deyər bilirlər ki?! Bir tərəfdən də telefon zənginin səsi eşidilir. Qarı: səhv düşmüşünüz, həmin adam yoxdu artıq, ölüb deməsi diqqəti cəlb edir. Artıq evi su götürüb, bütün ev suyun içindədir. Telefon yenə də çalmağa davam edir. Su əvvəlcə qarının dizlərinə qədər gəlsə də, bir qədər sonra qarının suyun altında olduğunu bilir. Pyes sadə bir mövzu üzərində qurulsada, diqqəti cəlb edən nüanslar çoxdur. Pyesin ortalarında qarının “o, ölüb” deməsi sonda öz təsdiqini tapır. Bir məsələ də qarının tənhalığı məsələsidir, sanki qarı cəmiyyətdən özünü təcrid edib, qarının həm cismani, həm də mənəvi tənhalığının şahidi oluruq. Lakin o bu halı ilə bəziqədir, bunun üçün heç kimi günahkar hesab etmir. Qarı zavallı və zəifdir, bir tərəfdən də danışmayan, yerindən tərpənməyən kuklaya bənzəyir. Qarının hərəkətlərində ağıl və düşüncənin insanı tərk etməsinin şahidi oluruq.

Hər bir ədəbi əsər subyektiv fikrin ifadəsidir. Ədəbiyyatda gerçəkliyin izahı, təsviri ya da inkarının və ya tənəyyül məhsulunun ifadəsinin tək vasitəsi sözdür. Ədəbi-fəlsəfi tərzdə əsərlər yazan Albert Kamyu “Sənət sənət üçündür” anlayışını sənətinin ancaq öz bədii zövqünü oxşaması üçün yaratdığı saxta və süni cəmiyyət sənəti-

Salon ədəbiyyatı hesab edir. Gerçəkliyin və onun dərk olunmasının ziddiyyətləri problemi fəlsəfənin nüvəsini, onun əsasını təşkil edən problemlərdən biridir, bəlkə də birincisidir. Fəlsəfənin elmi dillə ifadəsi iki elm arasında əlaqə yaradır. Fəlsəfə və ədəbiyyat paralellərində ölümə, absurd vəziyyətlərə və dünyanın ağılasızlığına qarşı fikir əksini tapır. Sənət gerçəkliklərlə bağlı olduğu kimi, həm də ona qarşı bir üsyandır. Həyat gerçəkliklərinin ifadəsi olan sənət “yaşayan varlığın yaşadığı üçün və yaşadığı müddət boyunca sonsuz vəkilidir”. Hər hansı ideologiyaya bağlanmış sənətçi, bu vəkilliyi edə bilməz.

Dünya ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Alber Kamyu Jan Pol Sartin dəyərləndirməsinə görə o nasirdən çox, Volter və Didro ənənəsində esselər ustası idi. Bir yazıçı kimi anlama və şərh etmə mənbəyi kimi daha çox Dostoyevskiye borclu idi. Dostoyevski bir vaxtlar yazmışdı: “Əgər Allah yoxsa, deməli hər şey etmək olar”. Bu ekzistensializmin də çıxış nöqtəsidir. Kamyunun yaradıcılığı həm də bu baxımdan keçmişin və gələcəyin keçmişin və gələcəyin ədəbi mətnləri ilə dialoq apardığına görə maraqlıdır. Qərbdə meydana gələn insan tipi təkcə müharibələrin şikəst etdiyi insan deyildi, o həm də tək idi, cəmiyyət işçi qüvvələrinin bazarında sakitcə, alış-verişini eləməyə qadir tənha insan idi. İnsanın insandan ayrılıb qopması, problemi, tənhalıq problemi, şəxslərə yadlaşma fərdin öz “mən”indən ayrılması, müasir açıq cəmiyyətin payına düşən qismətdir.

“Taun” roman-metaforası yazıçının fəlsəfi baxışlarını açan əsas əsərlərdən biridir. Romanın yazılmasında məqsəd nədir? “Taun”- 1947-ci ildə yazılıb. Müharibənin insan taleyini yerlə-yeksan etməsi yazıçıyı dərindən düşündürürdü. Hadisələr Oran şəhərində baş verir. Həmin hadisələr bu şəhərin təbiətinə tamamilə yaddır. Söhbət şəxslərin mühitlə toqquşmasından, haqlı və haqsız adamların qanlı mübarizəsindən yox, ucdantutma hamının taunla üz-üzə gəlməsindən gedir. Bu mənada taun metaforadır. Doğrana-doğrana gedən mətn isə metaforanın açımıdır. Əsərdə hadisələrin başvermə tarixi 194...kimi göstərilir. Metaforanın ilkin açımı odur ki, taun da müharibə kimi insanları qəfildən yaxalayır. Taun artıq həyatın özüdür, məsələnin məğzi elə bundadır. Taun-ekzistensializmin estetika və poetikasını açıqlayan çoxplanlı əsərdir. Kamyunun düşüncəsində həyat maddi dünyanın fragmenti deyil, mənəvi-subyektiv aləmdir. Ekzistensial problemlər insanın dünyada tuş gəldiyi ağrılarla əlaqədar problemlərdir. Həyat və azadlıq yazıçı təfəkkürünə görə sinonimlərdir. Həyatın azadlıq kimi qavranılması haradasa, həyatı ideyası olan həqiqətlə çulğadır.

“Taunun getdiyini bilən insanlar sevinirdilər. Onlar bilmirlər ki, taun mikrobi nə ölür, nə də yoxa çıxır. Bu mikroblar on illər boyu ev döşəməsi və mitil arasında yuxulayıb yata bilər, otaqda, zirzəmidə, bağlamada, yaylıqda, kağız üstündə gizlənib səbrlə gözləyər və ola bilsin ki, günlərin birində insanlara bəla və dərs vermək üçün oyanar, xoşbəxt bir şəhərin siçovullarını qırmağa başlayar”. (9)

Zaman qarşısalınmaz axınla davam edir. Azadlıq əbədi, son nəfəsə qədər davam edən aramsız hərəkətdir. Ekzistensialist əsərlərin qəhrəmanları mütləq azadlığa qovuşa bilmirlər; azadlıq onlar üçün azadlığa gedən yolun özüdür. Azadlıq qazanılan nəticə deyil, onu əldə etmək üçün insanın göstərdiyi cəhddir. Əsrin problemlərinin bədii təcəssümü kimi ekzistensialist yazıçıların əsərləri öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq. Hədd situasiyaların inikası kimi, xəbərdarlıq kimi...

Ədəbiyyat

- 1 Ağayeva Z. Fəlsəfədə tənhalıq problemi. Fəlsəfə elm. dok...dis. Bakı, 2008, 292s.
- 2 Dadaşov A. Dramaturgiya. Bakı, BDU-nun nəşriyyatı, 2004, 320 s
- 3 Elçin. Seçilmiş əsərləri 10 cildə, 3-cü cild, Bakı, Çinar-çap, 2005, 590s.
- 4 Eyvazov S. Firuz Mustafanın monopyesləri haqqında // “Ulduz” jurnalı. №10, 2011, s.64-65
- 5 Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən Ə.Mirəhmədov). Bakı, Maarif, 1988, 100s.
- 6 Quliyev Q. Dəliddən doğru xəbər. Bakı, Mütərcim, 1999, 160s
- 7 Sartr J.P. Varlıq və Hiçlik. İstanbul, İthaki, 2009, 772s.
- 8 https://az.wikipedia.org/wiki/Absurd_teatr%C4%B1
- 9 <http://www.kkoworld.com/2014/03/28/albert-kamyu-taun/>